



Araştırma Makalesi • Research Article

Diyarbakır Foundations (WAQFS) According to The Book of *Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn* Over The Period 1316-1325 (Julian) / 1900-1909 A.D.

R. 1316-1325 /M. 1900-1909 Tarihleri Arasında Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn Defterine Göre Diyarbakır Vakıfları¹

E dip BUKARLI ²

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 31 May 2021

Received in revised: 28 July 2021

Accepted: 10 August 2021

Keywords:

Ottoman State

Social Services

Foundation (Waqf)

Mosque

Madrasah

Diyarbakır

ABSTRACT

The foundation (waqf), having an important place in Islâmic civilization, is the voluntary and permanent allocation of a property or an estate in order to benefit people. The foundation culture, which is an integral part of social life, has also been highly esteemed by Muslim Turks. Therefore, as in all Ottoman cities, many foundations were established in Diyarbakır for various reasons. These foundations constituted an important part of social and economic life in Diyarbakır in the twentieth century. In this study, the Book of *Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn* over the period 1316-1325 (Julian) / 1900-1909 A.D. is the main source which belongs to Diyarbakır Province. In the book, which forms the basis of our subject, over the period 1900 and 1909, foundation (waqf) records provide us with information on many aspects such as the foundations in Diyarbakır Province, their number and the staff who worked in the foundations. In the study, the definition of the foundation, the social, economic, and cultural functions performed by the foundation institution, the historical process of the foundation, the income sources of the foundations, the functioning of the foundations, and the staff of the foundations are discussed. The main purpose of our research study is to introduce foundations, mosques, masjids, madrasahs, lodges, tombs, and dervish lodges within Diyarbakır Province.

MAKALE BİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru tarihi: 31 Mayıs 2021

Düzeltilme tarihi: 28 Temmuz 2021

Kabul tarihi: 10 Ağustos 2021

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti

Sosyal Hizmetler

Vakıf

Cami

Medrese

Diyarbakır

ÖZ

İslâm medeniyetinde mühim bir yeri olan vakıf, yararı insanlara ait olmak amacıyla bir malın veya mülkün gönüllü olarak tamamen ve kalıcı olarak tahsis edilmesidir. Sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olan vakıf kültürü, Müslüman Türkler tarafından da gerekli değeri görmüştür. Dolayısıyla tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da muhtelif amaçlarla birçok vakıf kurulmuştur. Bu vakıflar, 20. yüzyılda Diyarbakır'da sosyal ve ekonomik hayatın önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. Bu çalışmada, Diyarbakır Eyaleti'ne ait olan Rumî 1316-1325/Miladî 1900-1909 tarihleri arasındaki *Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn Defteri*³ ana kaynak olarak kullanılmıştır. Çalışmanın temelini oluşturan 1900-1909 tarihleri arasındaki defterde, vakıf kayıtları bize Diyarbakır Vilayeti sınırları içerisinde bulunan vakıfları, bunların sayıları ve vakıflarda çalışan görevliler gibi birçok bakımdan bilgi vermektedir. Çalışmada, vakfın tanımı, vakıf müessesesinin gerçekleştirdiği sosyal, ekonomik ve kültürel işlevler, vakfın tarihsel süreci, gelir kaynakları, işleyişi ve vakıflarda çalışan görevliler ele alınmıştır. Araştırmamızın amacı, Diyarbakır Eyaleti sınırları içerisinde bulunan cami, mescit, medrese, zaviye, türbe ve dergâhları tanıtmaktır.

¹ Bu makalede yararlandığımız *Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn Defteri*, 29288 numara ile Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. R. 1316-1325 /M. 1900-1909 tarihleri arasındaki bu defter, Diyarbakır merkez, kaza, sancak, köy ve nahiyeleri kapsamaktadır.

² Dr., edpbkri@outlook.com; ORCID: 0000-0002-4969-7617

³ Vakıf Defterleri, kaydedildikleri dönemde vakıflara ait olan menkul, gayrimenkul mallar, vakıfların gelir ve giderleri, vakıfta çalışanlarının görevleri, yükümlülükleri ve vakıfta verilen hizmetler gibi birçok bilgi içermektedir. Bkz (Çelik, 2013: 144).

GİRİŞ

Türk toplumu, gerek Osmanlı öncesinde gerekse Osmanlı döneminde Anadolu’da ve egemenlik kurduğu diğer alanlarda, bazı içtimai ve iktisadî faaliyetleri ile dikkat celbetmiştir. Osmanlı Devleti, egemenlik kurduğu bölgelerde varlığının temel belirtisi olan resmî kurumları yerleştirdikten hemen sonra sosyal içerikli müesseselerin tesisine ve bunlar vasıtasıyla şehir dokularının meydana gelmesine çok önem vermiştir. Tesis ettiği bu kurumların başında da vakıflar gelmektedir. Bu kurum, şehirlerin imar ve kuruluşunda, şehir toplumunun ihtiyaçlarının giderilmesi açısından oldukça önemlidir. Zira Anadolu şehirlerinde olduğu gibi bütün İslâm şehirlerinde de hayrî hizmetlerin sorumluluğunu üstlenen fiziki yapılar, bu kurum aracılığıyla gerçekleştirilmiş veya korunmuştur. Esasen vakıflar, Anadolu şehirlerinde insani hizmetlerle ilintili bütün dokuların, cami, mescit, medrese, mektep, zaviye, kütüphane, imarethane, hastane, evler, han, hamam, çarşı ve köprü gibi yapıların tümü için dayanak oluşturmuştur (Bizbirlik, 2008: 439-440).

Dinî, hukukî ve sosyal bir müessese olan vakıf, 8. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl sonlarına dek İslâm şehirlerinin bilhassa Selçuklular ve Osmanlılar dönemindeki Türk dünyasının sosyal, kültürel ve iktisadî hayatında çok önemli bir rol oynamıştır. (Teber, 2002: 198).

Vakıflar, Osmanlı sosyal ve iktisadî sisteminde hayati ve vazgeçilmez denebilecek çok muhtelif işlevleri içinde barındıran bir müessese olup (Genç, 2014: 10), kuruluşundan itibaren Osmanlı toplumunun önemli ihtiyaçlarını karşılayacak teşkilatlarıyla Osmanlı vizyonunun mühim bir parçası olmuşlardır. Osmanlılar, vakıfları zamanın ihtiyaçlarına ve şartlarına göre yapılandırmışlardır. Böylece hayatın birçok alanında kolaylaştırıcı önlemler üreterek, çeşitli toplumsal problemleri olabildiğince azaltmaya veya en kısa yoldan çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır (Karataş, 2016: 1839).

1. VAKIF KAVRAMI

Vakıf kavramının birçok tanımı bulunmaktadır. Vakıf kelimesi, köken olarak Arapça menşeli bir kelime olup, “durmak, durdurmak, alıkoymak (Kütükoğlu, 1994: 359), kımıldanmama, duruş, tamamen vermek, büsbütün vermek, tutuklama, bağışlamak” (Akyıldız vd. 2017: 143) manalarına gelmektedir. Terim olarak vakıf, bir malın sahibi tarafından dinî, sosyal veya hayır işlerinde kalıcı olarak tahsisi (Köksal, 2014: 344) şeklinde özetlenebilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinde önemli rol oynayan hayır kurumunu ifade eder (Günay, 2012: 475).

Vakıf lügatte, bir şeyi sürekli durdurmak, bir malı hukukî olarak mülkiyetten çıkararak, gelirini belirli kurallar çerçevesinde, daimi şekilde bir hayır yoluna bırakıp saklamak anlamına gelmektedir (Kemal vd. 1982: 90). Vakıf, toplumun veya insanlığın yararı için bir mülkiyetin ya da malın tamamen ve sürekli olarak bırakılmasıdır (Kodaman, 1988: 1). Diğer bir ifadeyle vakıf, şahsi mal ve mülk, Allah rızasını gözetmek gayesiyle, karşılıksız olarak toplumun menfaati için gönüllü olarak hizmete sunmasıdır (Çelik, 2013: 144). İktisadi olarak vakıf, kişinin malının veya mülkünün (Acar, 2008: 120) kanuni bir zorunluluk olarak değil, tamamen gönüllü olarak tahsis edilmesini öngören hukukî bir sistemdir (Eryılmaz, 2010: 68). İslâm ve Osmanlı hukukunda vakıf, “Menfaati insanlara ait olmak üzere bir malı Allah’ın mülkü hükmünde daimi surette temlik ve temellükten men eylemek ve vakfeden kimsenin arzu ettiği cihete sarf etmektir” (Eren, 1987: 196) şeklinde ifade edilmektedir.

Ömer Hilmi, “Ahkâmî’l-Evkaf”ta vakfî, “Vakıf; menfaati ibadullaha ait olur vechile bir aynı Cenab-ı Allah’ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahbus ve memnu kılmaktır” (Ertem, 1999: 111) şeklinde tanımlar. Vakıf kavramının kaynaklarda farklı olarak kullanılmasının nedeni kavramın iktisadî, dinî ve hukukî boyutlarının olmasıdır (Akyıldız vd. 2017: 143).

Vakıf mefhumu, Kur’an’da açık bir şekilde belirtilmemişse de yardımlaşma ve dayanışmaya ilişkin birçok ayet bulunmaktadır (Arslan, 1995: 4). Kur’an’da İslâmiyet’le başlayan vakfın meşru olduğunu gösteren ayetlerin yanı sıra doğrudan vakfî teşvik eden hadisler de vardır Bunlardan en çok bilineni; “İnsanoğlu öldüğü zaman amel defteri kapanır. Üç şey onun amel defterinin açık kalmasını sağlar: 1- Sadaka-i Cariye (hayrı devam eden iyilikler), 2- Yararlanılan ilim, 3- Kendisine dua eden hayırlı evlat” (Müslim/Sahih, Vasıyye 14) hadisidir. İşte vakıf, burada bahsedilen sadaka-i cariye türünden olup, her zaman ve her yerde görülen yoksul insanların acı ve ızdırabını gidermeye yardımcı

olan bir kurumdur (Gökbilgin, 1977: 93-94). Vakfiyelerde, Allah'a hamd ve senadan sonra vakfın ecr ve savabı hakkında ayetler ve hadisler yazılır. Daha sonra vakfedilen mallar ve vakıf için gerekli olan koşullar belirtilirdi. Bir malın vakfedilmesi için akar (ev, dükkân, tarla, bağ, bahçe ve değirmen gibi geliri olan mülk) olması koşulu bulunmaktaydı. Örneğin Kadı el-Hac Cami mahallesinde ikamet eden Şahin kızı Nimet Hanım isminde bir kişinin, Mardin Kapı dışında Esfel mevkiinde beş parça tarla, bir Yoncalık ve Köprü Yolu semtinde bulunan bir parça tarlayı vakfettiği görülmüştür (Yıldız, 2006: 100).

Tüm vakıf tanımlarının ortak özelliği, yüzyıllardan beri tüm İslâm coğrafyasında büyük önem kazanmış, toplumsal ve ekonomik hayat üzerinde derin tesirler bırakmış, yararı insanlara ait olmak üzere bir malın veya mülkün tahsis edilmesidir.

2. VAKFIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Kuşkusuz insanlık tarihinin en eski dönemlerinden bu yana toplumlar, kendi yapıları içinde, o topluma bağlı kişilerin sosyal yardım, sosyal dayanışma ve ihtiyaç duydukları sosyal güvenlik gibi müesseseler oluşturmuşlardır. Zira kişi yardımlaşma, dayanışma ve güvenliğe ihtiyaç duyacak yaratılıştadır. Günümüz modern toplumlarında sosyal yardım ve sosyal güvenlik sistemlerinin, toplumun tamamını koruyup kollamaya yönelik uygulamaları, geçmişte vakıf kurumu tarafından ifa edildiği için onların en ilerlemiş, en kapsamlısı ve en sistematik olanıdır (Ertem, 1999: 112).

Modern devlet kavramına göre, kamu hizmetleri niteliğinde olan pek çok toplumsal görev, vaktiyle vakıf müessesesi tarafından gerçekleştiriliyordu. Örneğin, yollar, köprüler, sulama işleri gibi bayındırlık işleri, hastaneler ve ihtiyaç sahiplerine yardım vb. toplumsal yardım işleri, kütüphaneler ve medreseler, okuyanların ve okutanların geçimini sağlamak gibi kültür işleri direkt vakıflar tarafından idare edilmekteydi (Köprülü, 1983: 313).

Vakıf müessesesi, tarihi gelişimi içerisinde ilerleyerek hayat boyunca insanlığın ihtiyacı olan tüm konularla ilgilenip işlemiş ve meydana gelen muhtelif sorunları çözüme kavuşturan bir kurum olmuştur. Dahası toplumda gelir dağılımı eşitsizliğinden meydana gelecek sosyal problemlerin engellenmesi ve tahakkuk ettirildiği cemiyetlerde sınıf farkını önleme cihetiyle kitlelerin gruplaşarak toplum hayatını olumsuz etkileyecek davranışları engellemiştir. Böylece vakıflar, sosyal adalet ve hizmet dağılımında anahtar rol oynayarak önemli görevler gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte asırlar boyunca kadın-erkek, varlıklı-yoksul birçok kişi, mallarının tamamını veya bir bölümünü yardımlaşmak için iyilik ve hayır işlerine bırakarak vakıflar inşa etmişlerdir. (Akbulut, 2007: 63-65). Vakfın ne şekilde kurulup idare edileceği "İslâm Hukuku"nda detaylı bir şekilde belirtilmiştir (Kemal vd. 1982: 90). Bir vakfın inşa edilmesinde takip edilen yol genellikle şu şekildedir: Vakıf kurucusu, finansmanını sağladığı (câmi, mektep, medrese, imâret, mescit) gibi herhangi bir hizmet birimini yaptırır. Daha sonra bu kurumun cari giderlerini en az seviyede karşılayacak miktarda gelir sağlayacak kaynaklar ayırır. Bu kaynaklar genel olarak arazi, ev, dükkân, çarşı, han, imâret, hane, hamam gibi gayrimenkullerden ya da nakit paradan meydana gelmektedir. Söz konusu vakfın yönetimi için bir idareci görevlendirilir ve vakfın tüzüğü düzenlenir. Vakfiyede, vakfın ne şekilde idare edileceği, çalıştırılacak personelin sayısı, ücretleri ve diğer işletme için yapılan harcamalar gibi hususlar detaylı bir şekilde kayıt altına alınırdı. Vakfiyenin tescil edilmesiyle birlikte hükmi şahsiyete dönüşen vakıf, idarî ve ekonomik açıdan müstakil bir müessese olarak kuruluş amacına uygun bir şekilde çalışmalarını sürdürürdü (Acar, 2008: 121). Bu müesseseler, siyasî ve idarî müdahalelerin dışında kalmışlardır. Çünkü vakfedilen gayrimenkuller her ne suretle olursa olsun müsadere edilemez, kullanım alanı değiştirilemez ve vakfiyedeki kurallara aykırı bir davranışta bulunmadıkça mütevellileri değiştirilemezdi (Akbulut, 2007: 64).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme dönemlerinde sosyal hayatın en önemli kurumu olan vakıf müessesesinin yönetiminde merkezîyetçilik belirmeye başlamıştır. 19. yüzyılın başlarında devletin merkezileşme politikası sonucunda merkezi idarenin denetimi altına alınmıştır (Eryılmaz, 2010: 68). Osmanlı kamu hizmeti sisteminin bütününe oluşturan vakıfların denetimi, müşahede ve idare işlerini yürütmek için (Ertem, 1999: 136) 24 Eylül 1826'da Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti kurulmuştur (Bayır, 2012: 326). Vakıf müessesesinin, Osmanlı'nın son döneminde merkezileşme

çabalarından dolayı toplum hayatındaki sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel payı tedricen küçülmüştür. Dahası yanlış karar ve politikalarından dolayı oluşan bozulmalarla yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Vakıf müessesesinin içine düştüğü durum, Cumhuriyet dönemiyle birlikte yeni düzenlemeye tabi tutulmasına rağmen değişmemiş ve Türk toplumsal hayatındaki etkinliği yavaş yavaş küçülmüştür (Ertem, 1999: 135).

Tarihi gelişim sürecinde Müslüman Türklerin vakıflara verdikleri önem oldukça fazladır. Bu yüzden sosyal hizmetlerin gerçekleştirilmesine dönük birçok vakıf kurulduğu bilinmektedir (Arslan, 1995: 12). Vakfın kurulmasında yatan esas düşünce, Allah rızası, hayır duygusu, insanlık ve yurt sevgisidir (Akbulut, 2007: 64). Bu bağlamda tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da muhtelif amaçlarla kurulan birçok vakıf bulunmaktaydı. Diyarbakır'da tüm cami, mescit,⁴ tekke, medrese ve kilisenin bağlı olduğu bir vakıf müessesesi bulunmaktadır (Yıldız, 2006: 99). Hazine-i Evkâf-ı Hümâyûn defterine göre, XX. yüzyılın başlarında Diyarbakır'da toplam vakıf sayısının elli sekiz adet olduğu anlaşılmaktadır (BOA, Ev.d, nr: 29286). Bu vakıfların başında ise yöneticiler bulunmaktaydı. Diyarbakır Salnâmesi'nden, şehrin 1910 tarihindeki Evkâf müdürünün Mehmed Hasbi Efendi olduğu (Salnâme-i Devleti-Aliyye-i Osmaniyye, 1910: 632) şehrin 1918 tarihindeki Evkâf müdürünün ise Mustafa Mesud Efendi olduğu tespit edilmiştir (Salnâme-i Devleti-Aliyye-i Osmaniyye, 1918: 618).

Evkaf Nezareti, 1920'de Evkaf ve Şer'îye Nezaretine çevrilmiştir. II. Meşrutiyet ilan edildikten belli bir süre sonra İttihat ve Terakki'nin programında bulunan vakıfların "meşihata" tabi olması fikri kısmen de olsa ifa edilmiştir. Dört yıl süreyle devam eden vekalet (Ertem, 1999: 138), TBMM'de oy çokluğuyla kabul edilen 429 no.lu yasa ile 3 Mart 1924'te ortadan kaldırılmış ve yerine Başbakanlığa bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur (Özteke, 2018: 250-251).

3. VAKIFLARIN GELİR KAYNAĞI

Vakıflar, Osmanlı iktisadî sisteminde vergiye tabi olmayan özerk yapıya sahipti. Maliye memurlarınca incelemeye tabi tutulamayan vakıfların, ek gelirlerinin oluşup oluşmadığının da kontrol edilmesi yasaktı. Vakıflardan avarız vergisinin toplanması yasak olduğu gibi vakıf topraklarında çalışan köylülerin vergilendirilmesi de uygun görülmezdi. Adli hükümlerin tatbik edilmesi, vakıf yöneticilerinin bilgileri dâhilinde yapılabilirdi (İpşeoğlu vd. 2016: 703). Osmanlı hukukuna göre, salt maddî mallar (ayn) vakfedilebilirdi. Bir malın vakfedilebilmesi için belirli ve dinen kullanılmasına herhangi bir engel olmayan mal olması şartı gerekliydi (Eren, 1987: 198).

Devletin siyasî ve iktisadî gücünün artmasına paralel olarak vakıfların da gelişme gösterdiği bilinmektedir. Gelişen bu vakıflar iki kısımda ele alınabilir. Bunlardan ilki "aynıyla intifa olunan" yani bizzat kendisinden istifade edilen vakıflardır. Bu tür vakıflar "müessesat-ı hayriyye" olarak adlandırılmıştır. Bu gruba dâhil olanlar arasında camiler, mescitler, mektepler, medreseler, kervansaraylar, imaretler, hastaneler, zaviyeler, sebiller, kütüphaneler ve mezarlıklar yer almaktadır. İkinci kısım ise "aynıyla intifa olunmayan" ancak birincilerin devamlı ve düzenli bir şekilde işlemlerini sağlayan (Akbulut, 2007: 67) bina, nakit para ve arazi gibi birçok gelir kaynaklarından oluşan vakıflardır. Bu tür vakıflar Osmanlılarda "asl-ı vakıf" olarak adlandırılmıştır. Bu iki tür vakıf, Osmanlı Devleti'nde büyük bir ilerleme kaydetmiştir (Yediyıldız, 2012: 479). Ne var ki 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde, vakıfların idaresi hususunda bozulmaların meydana geldiği görülmüştür. Vakıf yöneticileri giderlerden fazla olan artık geliri, vakfın ihtiyaçları doğrultusunda harcama yapmak için ellerinde bulundurmaları gerekirken yöneticiler, bu durumun aksine davranmış, gelir fazlasını çıkarları için kullanmaya başlamışlardır. Dahası yönettikleri vakıflarda yeniden oluşturdukları görevlerle yakınlarını işe aldıkları gibi bazı vakıf görevlilerinin gerçekleştirdikleri görevlerini başkalarına satmalarını da görmezden gelmişlerdir (Çelik, 2013: 158). Bu keyfiyet bazen suistimallere neden olmuş ve bütün dönemlerde karşılaştığımız sahte vakfiyelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı

⁴ XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait bir deftere göre, Diyarbakır'daki mescitler şunlardı: Hanzâde Hâtûn Mescidi, Tâceddin Mescidi ve Balıklı Cami Mescidi. Bkz (BOA. Ev.d, nr: 28377).

coğrafyasının birçok şehrinde görülen bu bozulmalar Diyarbakır'da da görülmüştür (Köprülü, 1983: 411).

4. VAKIFLARIN İŞLEYİŞİ

“Hayrat veya müessesât-ı hayriye” olarak adlandırılan müesseselerin sürekli olarak işleyebilmesi için öncelikle düzenli bir gelire sahip olması gerekirdi. Bu kuruluşların genel masraflarını karşılamak ve buralarda çalışan görevlilerin ücretlerini ödemek amacıyla kamulaştırılan menkul ve gayrimenkuller, vakıf sözleşmesinin asıl konusunu oluşturuyordu. Bunlar “akar” olarak tanımlanmaktadır. Kamulaştırılan bu akarlar arasında araziler, arazilerin işletilmesinden edinilen gelirler, bahçeler, üzüm bağları, çiftlikler, ekonomik amaçlar için yapılmış başka yapılar vb. gayrimenkuller, hayvan derisi, gemi ve nakit para gibi menkuller yer almaktaydı (Teber, 2002: 204).

İşleyişlerine bakıldığında, Diyarbakır vakıflarını muhtelif alt gruplara ayırmak mümkündür. Vakıfların topluma karşılıksız olarak verdikleri hizmetler arasında dinî hizmetler ve eğitim hizmetleri yer almaktaydı. Dinî hizmetlere bakıldığında, İslâm toplumunda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da dinî hizmet veren müesseselerin esas işlevleri, işleyiş normları ve var olma nedenleri bağlı oldukları dinin kurallarına dayanmaktaydı (Bizirlik, 2008: 442). Esasen hem tüm İslâm toplumlarında hem de Osmanlı toplumunda dinî hizmetlerin (Ertem, 1999: 122) ilerlemesi ve gelişmesine paralel olarak bu alanda kurumsallaşan cami ve mescit gibi yapılar da gelişmiştir. Vakıf müesseseleri, bu hususta asli işlevlerini toplumsal ibadet yapılabilecek mekânları oluşturarak gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında cami, mescit ve tekke gibi yapılar yer almaktadır. Diyarbakır'da bu tür yapıların tümü vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmiş ve muhafaza edilmiştir (Bizirlik, 2008: 442-443).

Dinî hizmet veren yapılara bakıldığında, Diyarbakır Vilayeti'ndeki Evkâf Defterinde, 1900-1909 yılları arasında birçok cami vakfı ve mescit olduğu tespit edilmiştir. Bu cami ve mescitler arasında Ulu Cami (Cami-i Kebir), Fatih Paşa Cami, Kâdı Cami, Behram Paşa Cami, Lâla Bey Cami, Muallak Cami, İbn-i Sin Cami, Ali Paşa Cami, Defterdar Cami, Kale Cami gibi birçok cami ve Hacı Büzürk Mescidi, Taceddin Mescidi, Hanzâde Hâtun Mescidi, Kavvas-ı Sağır Mescidi, Çağaloğlu Mescidi, İbrahim Bey Mescidi, Hacı Osman Mescidi ve İzzeddin Mescidi gibi birçok mescit yer almaktadır. Diyarbakır'da bulunan vakıflarda, duâgûyan, duâhân, hitâbet, aşrân, buhari-i şerif(hân), cüzhân gibi görevlilerin hayli fazla olması 20. yüzyılın başlarında bu tür ibadetlerin rağbet gördüğüne işaret etmektedir (BOA, Ev.d, nr: 29286). Dinî ve toplumsal bilgilerin iletimi gerek Doğu gerekse Batı kültüründe tarihi süreç içerisinde kurumsallaşma ihtiyacının ortaya çıkmasına, Doğu dünyasında öncelikle cami mekteplerinin daha sonra bağımsız okul ve muallimhanelerin (Bizirlik, 2008: 443-444) ve üst eğitim kurumu olarak adlandırılan medreselerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Ertem, 1999: 122). Osmanlı toplumunun kendisinden evvel bu hususta büyük müesseseler inşa edip, bunu başarılı bir şekilde işleten Selçuklulardan yararlandığı tahmin edilmektedir. Zira Anadolu'da inşa edilen ilk büyük eğitim kurumlarının bu döneme ait olduğu bilinmektedir (Bizirlik, 2008: 444).

Tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da eğitime önem verilmiştir. Diyarbakır Evkâf Defterinde 1900-1909 yılları arasında birçok medrese olduğu anlaşılmaktadır. Bu medreseler arasında Zinciriye Medresesi, Mesudiye Medresesi ve Rağıbiyye Medresesi gibi pek çok medrese yer almaktadır. Yine şehirde Cami-i Kebîr içinde bir kütüphanenin varlığı bilinmektedir (BOA, Ev.d, nr: 29286). Şehirde birçok medrese ve kütüphanenin varlığı eğitime verilen önemi göstermektedir.

5. VAKIFLARDA ÇALIŞAN GÖREVLİLER

Vakıf, mütevellî tarafından idare edilmektedir (Kütükoğlu, 1994: 361). Mütevellî, vakıf işlerini vakfiye koşulları ve şer'i hükümler çerçevesinde vakfın idaresi için görevlendirilen kişidir. Mütevellînin göreve gelmesi ya vakfın şartıyla ya da Kadı'nın tayin etmesiyledir. Vakıfta tasarrufta bulunma yetkisi vakfiye şartları çerçevesinde mütevellîye aittir (Oflaz, 2009: 85). İslâmiyet'te vakfedilen mal ve mülklerin artmasıyla, bunların iyi bir şekilde yönetilmesi için vakfın idaresi Nazır'a verilmiştir. İlk kez kendi vakfına bakan kişinin Hz. Ömer olduğu kaynaklarda geçmektedir. Osmanlı döneminde vakıfların hizmet alanları hayli gelişmiştir. Vakıflardaki görevlilerin sorumlulukları, başında buldukları vakıfları idare etmek ve vakıf gelirlerini iyi bir şekilde işletmektir (Yıldız, 2006:

101-102). Bundan dolayı bunların görevleri arasında vakıf kaynaklarını işletmek, vakfa ait yapıların bakım ve onarımını yapmak ve vakfa bağlı yerlerde görevli olanların ücretlerini vakıf gelirinden ödemek vb. görevler yer almaktadır (Günay, 2012: 478).

Diyarbakır Evkâf Defterinde, 1900-1909 yılları arasında vakıf görevlileri arasında, duâgûy, imam, vaiz, müezzin, ferrâş, hâfız-ı kütüb, aşrhân, çerâğdâr, cibâyet, kennâs, mesâbihhân, mezra'adâr, serâbdâr, vb. yer almaktadır (BOA. Ev.d, nr: 29286). Tüm Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da vakıf görevlilerinin tamamı Naib'in ilâmı ve padişah beratı ile atanır ve yevmiyelerini görevli oldukları vakıftan alırlardı (Yıldız, 2006: 102).

6. DİYARBAKIR VİLAYETİ VAKIFLARI

İncelediğimiz 1900-1909 tarihleri arasındaki Evkâf Defteri, Diyarbakır Vilayeti'ndeki vakıflara ait bilgiler içermektedir. Defterde Diyarbakır merkez, kaza, sancak, köy ve nahiyelere ait vakıf kayıtları yer almaktadır. Bunlar vakıf, cami, mescit, medrese, zaviye, dergâh ve türbe olmak üzere elli sekiz vakıf kaydı bulunmaktadır. Bu vakıfların isimleri ve görevlileri gibi bilgiler aşağıdaki tablo I'de kapsamlı bir şekilde gösterilmiştir.

Tablo 1. 1900-1909 R. 1316-1325 /M. 1900-1909 Tarihleri Arasındaki Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn Defterine Göre Diyarbakır'da Cami, Mescit, Medrese, Zaviye ve Diğer Vakıflar

Görevlendirme, atama harcı ile vakfiye kaydı ve belge ücreti						Teslim tarihi	Yapılar		Hayrat ve vakıf isimleri	Geldiği yer				Atama yapılacak görevin cinsi, adı	Bir emlak ve saireye sahip olan veya kullanılanların isimleri
Toplam		Yasal vergi		Vakfiye defterine kayıt için alınan ücret	Belge sureti ücreti		Para	Guruş		Vilâyet	Livâ	Kazâ	Kurâ ve nevâhî		
Para	Guruş	Para	Guruş	Guruş	Guruş										
	70		60		10			Balıklı Cami'-i şerîfi	Diyarbakır				Duâgûy	Emine ve Bedriye Hânımlar uhdelerine	
	50		0	50	0			Hoca Ahmed Câmî'-i şerîfi Vakfı	"				Vakfiyye kaydiyyesi	"	

10	170	10	150		20	29 Temmuz sene minh			Rağıbiye Medresesinin	“			Tevliyet	Hacı Mesud Bey uhdesine
	270		250		20	19 Temmuz sene minh			Haliliye Câmî'-i şerîfi Vakfı	“	Siverek		Tevliyet ve İmâmet	Hacı İsmail Efendi “
	320		300		20	22 Haziran sene minh	10	5179	Hüseyin Sabri Baş Câmî'i “	“	“		Tevliyet	İbrahim “
	50		40		10	16 Ağustos sene [1]316			Hüseyin Çelebi Câmî'i “	“	Siverek		Hitâbet	Halil Efendi

	270		250		20	18 Eylül sene [1]316			İbrahim Paşa Vakfı “	“	“		Tevliyet	Mehmed Bey “
	150		130		20	22 Haziran sene [1]316	10	5179	Ali Paşa Câmî'-i şerîfi “	“	“		Müezzin ve Ferrâşlık	Bilal Efendi “
	110		90		20	11 Eylül sene [1]316		150	Ahmed Bey “ “ “	“	Lice		Hitâbet	Mehmed Said “ “
	1125		1125			22 Haziran sene [1]316	10	5179	Ali Paşa Vakfı	“			Tevliyet	Ali Nihad “ “

	320		300		20	5 Nisan sene [1]317			Fatih Paşa Câmi'-i şerifi	“				Mesâbihhân	Hacı Mesud “ “
	110		100		10	5 Nisan sene [1]317			Fatih Mehmed Paşa Câmi'i “	“				Vâ'izlik	Mustafa “ “
	210		200		10	5 Nisan sene [1]317			Fatih Paşa Câmi'i “	“				Müderrişlik	Ahmed Rüşdü “ “
	65		60		5	5 Nisan sene [1]317			Tâceddin Mescid-i şerifi	“				İmâmet	Mustafa “ “

	45		40		5	26 Nisan sene [1]317		90	Cağal Mescid-i şerîfi	“				“	Ömer “ “
	45		40		5	26 Nisan [1]317		90	Kâdı Câmi-i şerîfi	“				Müezzinlik	Mustafa “ “
	420		400		20	24 Nisan [1]317			Hacı Bâkîzâde Vakfi Medresesinin	“				Müderrişlik	Eşref “ “
	45		40		5	12 Temmuz sene [1]317			Hacı Osman Mescid-i şerîfi	“				İmâmet	Zülfikâr Efendi “ “

	250		230		20	5 Temmuz sene minh			Eğinli Maksûd Bey Vakfı	“				Tevliyet	Hacı Hasan “ “
	390		350		40	26 Haziran sene minh			Cafer-i Tayyar Vakfı	“		“		Tevliyet ve Meşihat ve Zâviyedâ rlık	Bekir ve Ali ve Abdülfetta h ve sâire “
	120		100		20	17 Eylül sene [1]317			Câmi-'i Kebîr Vakfı	“		Siverek		Müezzinl ik	Zülfikâr Efendi uhdesine
	70		60		10	27 Ağustos sene [1]317			Ahmed Bey Câmi'- şerîfi	“		Lice		“	Mustafa “ “

	620		600		20	27 Ağustos sene [1]317			Hacı Bâkîzâde Vakfı	“		“		Tevliyet	Mehmed Ragıp “ “
	260		240		20	20 Eylül sene minh			Nâsırıyye Câmî‘-i şerîfi	“				İmâmet ve Hitâbet	Mustafa Sıdkı “ “
	430		400		30	22 Haziran sene [1]316	10	5179	Hüseyin Sabri Baş Câmî‘-i şerîfi	“		Siverek		Ser- mahfil ve Aşrhân	Ahmed Hikmet “ “
	300		270		30	24 Teşrîn-i evvel sene [1]317			Şeyh Şâbur Vakfı	“		Silvan	Şeyha n	Tevliyet	Ali Efendi “

	100		90		10	“			Kasım Pâdişâh Vakfı	“		Mardin		Du’âgûy	Ziya “ “ “
	100		90		10	11 Şubat sene [1]317			Zinciriyye Medresesi	“				Hâfız-ı kütüblük	Mehmed Sabri “ “
	270		250		20	11 minh			“	“		Lice	Hani	Mezra’ad ârlık	Ali, Mustafa ve Mehmed ve sâire
	50			50		23 Mayıs sene [1]318			Aziz Mahmud Urmevî Vakfı	“		Şeref	Ka’bî	Vakfiyye kaydiyyesi	

	130		110		20	27 Haziran sene minh			Hacı Osman Mescid-i şerifi	“				Tevliyet ve Cibâyet	Zülfikâr Efendi uhdesine
	50		40		10	13 Teşrin-i sânî sene minh			İbrahim Bey Mescid Vakfı	“				Du’âgûy	Esmâ Hânım uhdesine
	320		300		20	13 Teşrin-i sânî sene minh			“ “ “	“				Rub’ hisse Zâviyedâ rlık	Mehmed Şerif Efendi uhdesine
	330		300		30	26 Kânûn-ı evvel sene [1]318			Hüseyin Sabri Paşa Câmi’i	“		Siverek		Cibâyet	Ali Efendi uhdesine

	110		100		10	13 Teşrin-i sânî sene [1]318			Zinciriyye Medresesi	“				Nısf müderrişl ik	Mehmed Sıdkı Efendi uhdesine
	70		50		20	9 Haziran sene [1]319			Hamza-i Sagır Zâviyesi	“		Mardin		Tevcih	Mustafa Ağa “
	320		300		20	25 Ağustos sene minh			Kara Behlül Bey Câmi’i	“		Silvan		Tevcih	İbrahim Bey “
	20		15		5	3 Mayıs sene minh			Pîr-i Gülşenî Dergâh-ı şerîfi	“		Mardin		Meşihat	Ahmed Efendi “

	100		90		10	23 Kânûn-ı evvel minh			Gülâbî Bey Câmî'-i şerîfi	“		Siverek		Tevliyet	Ahmed Efendi “
--	-----	--	----	--	----	--------------------------------	--	--	------------------------------	---	--	---------	--	----------	-------------------

Tablo I. R. 1316-1325 /M. 1900-1909 tarihleri arasındaki Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn Defterine göre Diyarbakır'da cami, mescit, medrese, zaviye ve diğer vakıflar devamlılık tablosu

	220		200		20	10 Temmuz sene [1]320			Câmî'-i Kebîr Vakfı	Diyarbakır				Aşrhânlık	Balaban Ali Efendi uhdesine
	110		100		10	“ ”			Fatih Paşa Câmî'-i şerîfi	“				Vâ'izlik	Balaban Ahmed Hacı Efendi “
	70		60		10	26 Temmuz sene minh			Hacı Büzürk Mescid-i şerîfi	“				İmâmet	Ali Efendi “

	770		750		20	18 Kânûn-ı evvel sene [1]320			Câmi'-i Kebîr Vakfı	“				Cibâyet	Hacı Said Efendi “
	276		266		10	19 Temmuz sene [1]321			Siverek kasabasında Hüseyin Çelebi Câmi'i tevliyet	“				Tevliyet	Osman Sakıb Efendi “
	30		25		5	23 “ ”			“ ” Hacı Ömer	“				Hitâbet	Ali Asım Efendi “
	980		950		30	23 “ ”			Eyyüb en-Nebi aleyhisselâm Vakfından	“		Siverek	Yenişehir	Tevliyet Meşihat	Ali Asım Efendi uhdesine

	50		40		10	13 Eylül sene [1]321			Hüseyin Çelebi Câmi'i şerîfi	“		Siverek		Hitâbet	Ahmed Nedim Efendi “
	520		490		30	6 Teşrîn-i evvel sene [1]321			“ ”	“		“		İmâmet ve Hitâbet ve sâire	Hâfız Mehmed Şerif “
	270		250		20	4 Kânûn-ı sânî sene [1]321			“ ”	“		“		Vâ'izlik	Zülfikâr Efendi “
	110		100		10	1 Kânûn-ı evvel sene [1]321			Nasuh Paşa nâm-ı diğer Servişehir Hatun	“		“		İmâmet	Mahmud Efendi “

	150		140		10	2 Şubat sene [1]321			Câmi'-i Kebîr derûnunda vâkı' kütüphânenin	“		Siverek		Tevliyet	Yusuf Sami Efendi “
	30		25		5	8 Şubat sene [1]321				“		Deyrek	Şemruh?	Hitâbet	Ahmed Efendi “
	305		285		20	7 Şubat sene [1]321			Ahmed Bey Câmi'i şerîfi	“		Lice		İmâmet ve Müderrislik	Hamid efendi “
	20		0		20	13 Mart sene [1]322			Mesudiye Medresesi	“		“		Müderrislik	Tecdîd-i berât

	220		200		20	20 Kânûn-ı sâni sene [1]322			Kâdı Câmi'-i şerîfi	“		“		İmâmet	Ramazan Efendi “
	420		400		20	20 Kânûn-ı evvel sene [1]322			Eyyüb en-Nebi aleyhisselâm efendimiz	“		Siverek		Buharî-i şerîf	Yusuf Sami Efendi “
	150		140		10	21 Mayıs sene [1]323			Hanzâde Mescid-i şerîfi	“		“		İmâmet	Mehmed Serraç Efendi “
	260		240		20	15 Mayıs sene [1]323			Câmi'-i Kebîr'de vâkı'	“		“		Vâ'izlik	Kâmil Efendi “

	140		120		20	9 Mayıs sene [1]323			Şeyhsar? Câmi'-i şerîfi	“	“		Aşrhân ve Cüzhân	Mahmud Efendi “
	70		60		20	3 Temmuz sene [1]323			Fatih Paşa Câmi'-i şerîfi	“	“		Cüzhânlık	Mustafa Efendi “
	190		170		20	9 Temmuz sene [1]323			Nasiriye Câmi'-i şerîfi	“	“		Müezzin ve Ferâşet	Hacı Mehmed Efendi “
	320		300		20	9 Temmuz sene [1]323			Câmi'-i Kebîr vakfı	“	Siverek		İmâmet	Mustafa Efendi “

	110		100		10	28 Mart sene [1]323			Behram Paşa Câmi'-i şerîfi	“				Ferrâşlık	Mehmed Efendi “
	160		150		10	“ ”			Lâla Bey Câmi'-i şerîfi	“				Müezzin ve Ferrâşlık	Ahmed Efendi “
	420		400		20	“ ”			Ali Paşa Câmi'-i şerîfi	“				Müderrislik	Mehmed Kâmil Efendi “
	120		100		20	“ ”			İbrahim Bey Mescid-i şerîfi	“				Müezzin ve Ferrâşlık	Mevlûd Efendi “

	35		30		5	“ ”			Aziz Şeyh Câmî'-i Mescid-i şerîfi	“				Tevliyet	Behlül Ağa “
	320		300		20	“ ”			Kavvâs-ı Sagîr Mescid-i şerîfi	“				İmâmet	Mehmed Said Efendi “
	70		60		10	“ ”			Aziz Şeyh Mustafa Paşa Câmî'-i şerîfi	“				“	Mehmed Hüseyin Efendi “
	120		100		20	28 Mart sene [1]323			İzzeddin Mescid-i şerîfi	“				İmâmet	Abdülgani “ ”

	140		120		20	6 Teşrîn-i sâni sene [1]323			Muallak Câmi'-i şerîfi	“			”	Abbas “ ”
	130		120		10	15 Kânûn-ı evvel sene [1]323			İbn-i Sin Câmi'-i “	“			Müezzin ve Ferrâşlık	Ahmed “ ”
	220		200		20	23 Haziran sene [1]323			Câmi'-i Kebîr “	“	Siverek		Çerâğdâr ve Alemdârlik	Ahmed “ ”
	320		300		20	28 Haziran sene [1]323			Lâla Bey Câmi'-i şerîfi “	“			İmâmet ve Hitâbet ve sâire	Mustafa “ ”

	70		60		10	9 Teşrîn-i evvel sene [1]323			Kışla Mahallesi'nde Câmi'-i şerîf “	“		Siverek		İmâmet ve Hitâbet	Ramazan “ ”
	50		40		10	3 Mayıs sene [1]323			Ali Paşa Câmi'-i şerîfi “	“				Aşrhân	Abdüsselâm “ ”
	35		30		5	6 Teşrîn-i sâni sene [1]323			Kasım Pâdişâh Vakfi	“				Duâgûy	Ahmed ve sâire “ ”
	70		60		10	28 Kânûn-ı sâni sene [1]323			Hüseyin Çerçibaşı Câmi'-i ”	“		Siverek		Hitâbet	Ahmed Efendi “

	180		160		20	15 Kânûn-ı evvel sene [1]323			İbn-i Sîn Câmî' -i “	“				İmâmet ve Aşrhân	Ali “ ”
	30		25		5	“ ”			İzzeddin Mescid-i şerîfi	“				Müdürlük	Abdülhamid “ ”
	35		30		5	5 Mart sene [1]324			Lütfiye Câmî' i şerîfi	“				Tevliyet	Yusuf Ağa “ ”
	450		420		30	5 Nisan sene [1]324			Şeyh Pîr Hattâb Hazretleri	“		Deyrek	Beyran	Tevliyet ve Zâviyedârlık	Musa “ ”

	620		600		20	26 Haziran sene [1]324			Kasım Pâdişâh Medresesi	“				Müdürlük	Abdülkadir Efendi “
	840		820		20	30 “			Câmi‘u'l-Esved Vakfi	“				İmâmet Hitâbet	Ahmed “ ”

Kaynak: BOA, Ev.d, nr: 29286.

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, Diyarbakır vakıf defterinde 20. yüzyılın başlarında vilayet dâhilinde birçok vakıf bulunmaktadır. Bu vakıflardan Fatih Paşa Cami, Sinoğlu Cami, Behram Paşa Cami ve Rağibiye (Defterdar) Cami gibi camiler Osmanlı dönemine ait vakıflardır. Lâla Bey Cami, Hacı Büzürk Mescidi, Tâceddin Mescidi ve İbrahim Bey Mescidi ise Akkoyunlu dönemine ait vakıflardır. Ayrıca şehirde bulunan birçok cami, mescit ve medresenin varlığı ilmi çalışmaların hayli yoğun olduğunu göstermektedir. Diyarbakır vakıf defterinde, söz konusu vakıflarda çalışan görevliler arasında imam, duâgûy, tevliyet, imam, müezzin, hitâbet, mesâbihhân, müderris, ferrâş, cüzhân, çerâğdâr, aşrhân, mezra'adâr, serâbdâr, kennâs, bevvâb ve hafız-ı kütüb gibi birçok görevli yer almaktadır. Bu görevlilerden, adı geçen vakıfların 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ibadete açık olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Köklü bir geçmişe sahip olan vakıflar, Türk-İslâm toplumlarının sosyal, kültürel ve iktisadî hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı sosyal ve iktisadî sisteminde önemli bir müessese olup kuruluşundan itibaren Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarını karşılayan vakıflar, sosyal adalet ve hizmet dağılımında önemli rol oynamıştır. Vakıf müessesesinin iktisadî ve kültürel yönü olsa da ağırlıklı olarak sosyal yönünün ön plana çıktığı görülmektedir. Dinî ve sosyal hizmetlerin gerçekleştirilmesi için cami, mescit, medrese ve zaviye gibi dinî vakıfların yanı sıra kütüphane, imarethane, hastane, han, hamam, çarşı ve köprü gibi dünyevi vakıflar da kurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında vakıf kurulmasının temel amacı, insanlığın yararı için bir malın ya da mülkün tamamen ve kalıcı şekilde tahsis edilip hayır duygusuyla, Allah rızasını kazanmak olsa da vakıfların, toplumun sosyal ve ekonomik hayatını kolaylaştırdığı açıktır.

Osmanlı döneminde diğer şehirlerde olduğu gibi Diyarbakır'da da muhtelif amaçlarla birçok vakıf kurulmuştur. Öteden beri bütün İslâm coğrafyasında toplumsal ve ekonomik hayat üzerinde derin etkiler bırakmış olan vakıflar, 20. yüzyılın başlarında Diyarbakır'da da sosyal ve ekonomik hayatta önemli bir rol oynamıştır. Vakıflar, sosyal ve kültürel işlevlerinin yanında iktisadî olarak da iş istihdamı sağlayan yerlerdir. Diyarbakır vakıf kayıtlarında, birçok vakıf kaydı ve vakıflarda çalışan görevliler tespit edilmiştir. Örneğin, Ulu Cami, Fatih Paşa, Lâla Bey, İbn-i Sin ve Defterdar gibi camilerde, Rağibiye, Mesudiye ve Zinciriye gibi Medreselerde birçok görevlinin istihdam edildiği tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurduğu 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına dek bu vakıfların varlıklarını koruduğu görülmektedir.

Sonuç olarak vakıf müessesesi, 19. yüzyılın başlarında merkezileşme politikaları sonucunda merkezi idarenin denetimi altına alınmış, böylece vakıf müessesesinin Osmanlı toplum hayatındaki sosyal, kültürel, siyasî ve ekonomik payı yavaş yavaş küçülmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA**1. Arşiv Kaynakları****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı****[Başbakanlık Osmanlı Arşivi]:**

Ev.d. (Evkâf Defteri), nr. 29286.

Ev.d. nr. 28377.

2. Salnâmeler

Salnâme-i Devleti- Aliyye-i Osmaniyye (H. 1326/M. 1910). Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan.

Salnâme-i Devleti- Aliyye-i Osmaniyye (H. 1333-1334/M. 1918). Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan.

3. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Acar, A. (2008). Diyarbakır Medreseleri ve Osmanlı Eğitim Sistemi İçerisindeki Yerleri, Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır* (s.111-152), C. I, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Akbulut, İ. (2007). Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi. *Vakıflar Dergisi*, S. 30, 61-72.

Akyıldız, Y. ve Abay, A. R. (2017). Vakıf Müessesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(15), 141-157.

Arslan, R. (1995). *Erzurum Şehir Merkezindeki Vakıflar ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Bayır, Ö. (2012). Arşiv Belgelerine Göre Balkanlardaki Osmanlı Vakıfları. *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu Kitabı içinde* (s. 325-339), Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Bizbirlik, A. (2008) Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI. Yüzyıl Diyarbakır'ı, Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır* (s. 439-449), C. II, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Çelik, K. (2013). R. 1284/M. 1868-1869 Tarihli Muhasebe-i Evkâf-ı Hümayun Defteri'ne Göre Mamuratülaziz Vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, S. 40, 143-162.

Eren, F. (1987). Osmanlı Dönemi Vakıfları. *Vakıf Haftası Dergisi*, C. 5, 195-201.

Ertem, A. (1999). Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S. 6, 111-150.

Eryılmaz, B. (2010). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 3. Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları.

Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, S. 42, 9-18.

Gökbilgin, M. T. (1977). *Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Günay, H. M. (2012). Vakıf. İslâm Ansiklopedisi. (C. 42, ss. 475-479) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İpteş, C. ve Üzümcü, A. (2016). Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Vakıfların Gelir Kaynakları. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(14), 701-709.

Karataş, Y (2016). Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Tepki. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 57, 1839-1867.

Kemal, İ. M. ve Hüsameddin, H. (1982). Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümelere. Nazif Öztürk (Sad.), *Vakıflar Dergisi*, S. 20, 89-99.

Kırkıl, E. (2008). XVI. Yüzyıl Diyarbakır Eyaleti Vakıf Defterlerinde Geçen Türkçe Yer Adları Üzerine". Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır* (s. 419-438), C. II. Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Kodaman, B. (1988). Vakfın Sosyal Yönü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 3, 1-4.

- Köksal, A. (2014). II. Meşrutiyet Dönemi'nde Vakıfların Yeniden Organizasyonuna Dair İki Eser: İsmail Sıdkı'nın "Hatırat"ı ve Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın Layihası. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 343-386.
- Köprülü, M. F. (1983). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Müslim, Sahih, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, Mektebetü'ş-Şamile.
- Oflaz, M. (2009). İskender Paşa Vakıfları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 75-93.
- Özteke, F. (2018). II. Meşrutiyet'ten Demokrat Parti İktidarına Atıl Halde Bırakılmış Hayrat Kurumları Meselesi. *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 13(26), 245-264.
- Teber, Ö. F. (2002). Osmanlı Toplumunda Bir Sosyal Kurum Olarak Vakıf Çeşitleri ve İşleyişi. *Dini Araştırmalar*, 4(12), 197-207.
- Yedyıldız, B. (2012). Vakıf. *İslâm Ansiklopedisi*. (C. 42, ss. 479-486) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, A. (2006). 135/313 No'lu Şer'iyeye Siciline Göre XVIII. Asırda Diyarbakır'da Bulunan Vakıflar ve Görevlileri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(15), 99-106.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi durumun tespiti halinde NÖHÜSOSBİL Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : Çalışma tek yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ethics Statement : The author(s) declares ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, NÖHÜSOSBİL Journal does not have any responsibility, and all responsibility belongs to the author(s).

Author Contributions : The study was prepared by a single author.
